

İřarə, anlam, mənə və məzmun anlayıřları haqqında İřaret, Anlam, Mana ve İçerik Kavramları Üzerine

F. Y. Veysəlli*

Özet: Makalede, dil felsefesi ve ləngüistik felsefe ekollerine iliřkin bilgi verilir. F. de Saussure'un ve Y. S. Maslov'un iřaretin (Yunan. sēmeıon), iřaretleyenin (signifiant, Lat. significatum) ve iřaretlenenin (signific) üzerine gōstergebilim temelinde dile getirdikleri ləngüistik gōrüşleri belirtilir. Alman matematikçisi ve filozofu G. Frege'nin iřaretin fonksiyonu, anlamı, manası ve içeriđine iliřkin önemli gōrüşler ileri sürdüđü ve bununla çağdař ləngüistik felsefenin temelini attıđı vurgulanır. Onun teorisinde, iřaretin anlamının ve söz konusu anlamda temsil olunanın veya eřya ve olayın türünün, eřyanın ve olayın manasından (İng. meaning, Rus. znaçenie) farklılık gōsterdiđi tespit olunur. Anlam, insan beyninde önceki deneyimlerden vuku bularak hafızada muhafaza olunan bir iz veya iz düşümü olarak tanımlanır. Eřya ve olayı meydana getiren olgu anlam (Alman. sinn, İng. sense, Rus. smysl) adlandırılır, onun özellikleri kelime ve cümle örneklerinde mantıksal ve matematiksel yöntemlerle açıklanır.

Anahtar sözcükler: Dil, ləngüistik, felsefe, semyotik, iřaret, anlam, mana, içerik, gerçeklik deđeri

On Concepts of Sign, Sense, Meaning and Content

Abstract: Language, besides being a means of communication among the individuals making up the society, has triggered and motivated several nations, like Ireland, on the way to independence. It also helps the individuals develop a strong and effective identity and win dominance over those around. In this process, one must speak the same language as his listeners, and to have an effective and strong skill of addressing, namely rhetoric or oratory. One of the best examples to what could be called one's self-realization through language is Christy in "The Playboy of the Western World" by the Irish playwright J. M. Synge.

Key words: Language, linguistics, philosophy, semiotics, sign, meaning, sense, content, truth value

** Prof. Dr. Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Nesimi Dilçilik Enstitüsü Direktörü Vekili

Giriş

Müasir dilçiliyin fəlsəfə ilə sıx əlaqəsi özünü daha çox ontoloji və metodoloji problemlərin tədqiqində aydın büruzə verir. Məlumdur ki, adlarla onların daşıyıcıları arasındakı münasibətlər qədim yunan filosoflarının yaradıcılığında həmişə aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur. Onlardan sonra orta əsrlərdə mənə və onun işarəsi geniş araşdırmaların mövzusunə çevrilmişdir. N.Tusi işarə və onun təbiəti haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Q. Laybnis və V. fon Humboldtun dil və işarələrlə bağlı söylədikləri çoxsaylı fikirlər də sonralar dil fəlsəfəsinin inkişafına güclü təkan vermişdir. V. fon Humboldtun sonrakı dilçilik isə daha çox taksonomik (təsnifləndirmə) və biheviorizm (təbiətşünaslığa istiqamətləndirilmiş psixoloji tədqiqat sahəsi) yönündə inkişaf etməyə üstünlük verərək dilin sistem və struktur əlaqələrinin açılmasına və onun üzvlənməsi məsələlərinə daha çox diqqət yetirmişdir. Ancaq N. Xomskinin söyləri nəticəsində fəlsəfi dilçilik yenidən gündəmə gəldi və bu gün həmin istiqamətdə aparılan araşdırmalar dilin semiotik xüsusiyyətlərini öyrənməklə linqvistik fəlsəfəni dil fəlsəfəsindən ayırmağa çalışır (Veysəlli 2005).

Hazırda danışmaq aktı nəzəriyyəsinin güclü inkişafı nəticəsində dilçilik fəlsəfəsi ilə dil fəlsəfəsini artıq bir-birindən ciddi şəkildə ayırmaq mümkün olmuşdur. Müasir tanınmış dilçi J. Katsa görə dil fəlsəfəsi dilin forması ilə məzmunu və konseptuallaşmasının (qavramlaşmasının) forması ilə məzmunu arasında sıx əlaqənin olduğunu əsaslandırmağa çalışır. O yazır: “Dil fəlsəfəsinin spesifik vəzifəsi bu baxımdan bu əlaqəni tədqiq etməkdən, dil quruluşu (struktur) barədə mümkün bazaya söykənən anlayışlar idrakının quruluşu haqqında fərziyyələr sistemini işləyib hazırlamaqdan ibarətdir... Bununla da, -deyə o davam edir-, dil fəlsəfəsi dilçilik fəlsəfəsindən fərqlənən bir sahəyə çevrilir, yəni nəzəri təbiətşünaslığın elə bir sahəsinə ki, onun əsas marağı təsviri dilçilik nəzəriyyələrinin metodologiyasının və təcrübəsinin yoxlanılmasından ibarətdir” (Katz 1971: 13).

Sitatdan görüldüyü kimi, müəllif dil fəlsəfəsini dilçilik fəlsəfəsindən ayırır. Dil fəlsəfəsi dilin mahiyyətini, sistem və struktur özəlliklərini fəlsəfi zəmində tədqiq etməlidirsə, dilçilik fəlsəfəsi bu elmin digər elmlər içərisində yerini müəyyənləşdirməlidir.

Sözgedən metodoloji fərqi J. Syörl daha aydın şəkildə nəzərə çarpdırır və linqvistik fəlsəfənin müəyyən fəlsəfi problemlərini hər iki elmi istiqamətin ümumi kontekstində həll etməyə çalışır. O, linqvistik fəlsəfənin, hər şeydən öncə, ayrı-ayrı söz və başqa elementlərin müəyyən bir dildə işlənilməsinə diqqət çəkdiyini göstərir, dil fəlsəfəsinin isə müəyyən ümumi, deyək ki, referens, gerçəklik, mənə və zərurət kimi hadisələrin fəlsəfi cəhətdən uğurlu təsvirini verməyə çalışdığını ifadə edir. Dil fəlsəfəsində ayrılıqda götürülmüş bir dilin müəyyən elementləri ilə

yalnız öteri məşğul olunduğu sözügedən alimin görüşlərində təsbit edilir. Bu fəlsəfənin empirik və rasional tədqiqat metodu analoji sahənin öyrənilməsində özünü daha çox apriorik olaraq göstərir. Ancaq həmin fəlsəfə də təbii dillərin faktlarına daha çox diqqət yetirilməsinin zəruri olduğunu vurğulayır. Bu isə “linqvistik fəlsəfə ilkin olaraq metodu, dil fəlsəfəsi isə obyektə əsas götürür” (Searl 1983: 12) fikrinin əsaslandırılmasının aktuallığını ortaya qoyur.

Beləliklə, dil fəlsəfəsi və linqvistik (dilçilik) fəlsəfənin ayrılan və örtüşən özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsi müasir sosial elmlərin ən aktual problemlərdən biri olaraq diqqəti çəkir. Bunun üçün də məqalədə *işarə, anlam, mənə və məzmun* anlayışlarının dil və dilçilik fəlsəfəsi baxımından örnəklərilə konkret olaraq öyrənilməsi üzərində durulmuşdur.

1. İşarə-inikas nəzəriyyəsi və söz-ifadə fonunda anlam, mənə və məzmun anlayışları

Son illərin dil fəlsəfəsində anlam, mənə və məzmun anlayışları işarə nəzəriyyəsi fonunda daha ciddi mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Dilçilik elmində isə linqvistik baxımdan işarənin təbiəti və məziyyəti haqqında ilk mükəmməl fikir söyləyən alim, şübhəsiz ki, F. de Sössür olmuşdur. O dilin işarələr sistemi olduğunu xüsusi vurğulayır və dilçiliyi semiologiyanın tərkib hissəsi kimi götürməyi israr edirdi (Saussure 1967). F. de Sössür bununla bağlı olaraq yazır: “*Dil (langue)* təsəvvürlər ifadə edən, bununla da yazı, lal-karların əlifbası, simvolik rituallar, nəzakət formaları, hərbi siqnallar və s.-lə müqayisə edilə bilən işarələr sistemidir. Ancaq o, bu sistemlərin ən vacibidir. Sosial həyat çərçivəsində işarələrin həyatını öyrənən belə bir elm təsəvvür etmək olar ki, bu da sosial psixologiyanın, bununla da ümumi psixologiyanın bir hissəsini təşkil edir. Biz onu semiologiya (yunanca “*σῆμαίον*”-işarə) adlandıracağıq. O, bizə işarələrin nədən ibarət olduğunu və hansı qanunların onları idarə etdiyini öyrətməlidir. Hələ mövcud olmadığı üçün indidən onun nə olacağını söyləmək qeyri-mümkündür. Ancaq onun mövcud olmağa haqqı vardır. Onun yeri əvvəlcədən məlumdur. Dilçilik bu ümumi elmin yalnız bir hissəsidir, semiologiyanın aşkar edəcəyi qanunlar dilçiliyə tətbiq edilə biləcək və bu axırıncı (dilçilik-F.V.) da insan münasibətləri içərisində çox konkret bir sahəyə aid olacaqdır. Psixoloqun işi semiologiyanın yerini müəyyənləşdirməkdir, dilçinin vəzifəsi isə dilin (*langue*) nə ilə semioloji təsisatlar içərisində xüsusi bir sistem olmasını göstərməkdir. Əgər dilçiliyə biz ilk dəfə elmlər arasında xüsusi yer tapan biliriksə, bu yalnız ona görə mümkündür ki, biz onu semiologiyaya aid edirik”(Saussure 1967: 19).

F. de Sössürün mühazirələrində dilin işarələr sistemi arasındakı yeri, dilçiliyin ümumi elmlərə münasibəti və dil işarələrinin bir sıra spesifik

xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır: ikitərəflilik (*signifiant* işarələyən və *signific* işarələnən), ixtiyarilik (arbitralıq), diskretlik (bölünməzlik), işarənin dəyəri (valeur), sinxron/diaxron düzxəttliliyi, hierarxikliyi və s. Bunların hər biri sanballı diskussiyaların və dərin elmi dartışmaların mövzusu olmuşdur (Saussure 1967:77-78). F. de Sössür israr edirdi ki, dil işarəsi şeylə adı yox, anlayışla akustik obrazı birləşdirir, odur ki, dil işarəsi ikitərəfli psixi varlıqdır. Deməli, onun nəzəriyyəsinə işarənin iki tərəfi daha qabarıq göstərilir: signum=signans+signatum və ya bildirmə, göstərmə= işarələyən+ işarələnən.

Y. S. Maslov isə məsələyə bir qədər başqa şəkildə yanaşır. Onun fikrinə görə, işarənin eksponenti, maddi varlığı (sözün fonem və ya qrafem ardıcılığı) olmasa işarə öz informativliyini və ya geniş mənada kommunikativ funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Akustik obraz, danışıq-motor hərəkəti (eşitmə, görmə və eksponenti yaradan hərəkətlər) eksponentin şüurda inikasıdır, ona görə də, təbii ki, ikincidir. “Bu inikas öz orijinalı olmadan gerçəkləşə bilməz. Daha doğrusu, fonem ardıcılığı adamlar tərəfindən eşidilməlidir ki, onlar bu sistemi özləri işlədə bilsinlər və “bərkdən” tələffüz etmədən onu “anlaya” bilsinlər” (Maslov 1967: 109-127). Ünsiyyət aktı maddi cəhətdən səslərlə reallaşdığından sözügedən inikas hər hansı dil kollektivində yer alan hər bir dil daşıyıcısının beynində iz və ya əks kimi mövcuddur. Sıfır komponent də fəlsəfi anlamda maddidir. Y. S. Maslov işarənin məzmununu da referentin ideal inikası hesab edir. Xüsusi isimlərin məzmunu müvafiq fərdi predmetlərin, ümumi isimlərininki isə predmetlərin müvafiq siniflərinin ümumiləşmiş və sxematik inikasıdır. Bu inikas sxematiktir, sadəcə olaraq anlamın zəif konturudur (Maslov 1967: 109-127).

İnikas öz obyekt ilə müqayisədə ikincidir. Çünki bu, mahiyyət etibarilə şüurdakı izdir, ləpirdir. Ancaq o davranışa təsir göstərir. Bir tərəfdən işarələrin maddi eksponentləri onlarla bağlı şüurda olan təsəvvürlər zəminində tələffüz olunur, digər tərəfdən işarə nəinki real gerçəkliyi əks etdirir, o həm də həmsöhbətdə müəyyən assosiasiyalar doğurur.

Eksponentlə referent arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Əlaqə yalnız həmin işarədən istifadə edən adamların şüuru vasitəsilə olur. Bu əlaqə şərtidir, ictimaidir və tarixidir. Məsələn, bizdəki /it/ sözü ingilisdə və rusda heç bir əlaqə yaratmır, çünki onlarda referent ingilis üçün /doq/, rus üçün isə /sobaka/ eksponentlə bağlıdır. Süni işarə sistemlərində bu, onları yaradanlar vasitəsilə razılaşma əsasında proqramlaşdırılır. Təbii dildə bu kortəbii olur. Düzdür, terminlərdə və elmdə şüurlu razılaşmanın elementləri var: $(2+2)^2$ və H_2O -sudur. Məsələn, Morze əlifbasında 3 tire o-nu, 3 nöqtə və bir tire rus dilində ж-ı, latında v-ı, ayrılıqda nöqtə və tirelər işarə distinktor rolunu oynayır, fasilə delimitator- işarə rolunu, ancaq bir ardıcılıq və ya işarə isə informator rolunu oynayır (Maslov 1967: 109-127).

Fikrimizcə, Y. S. Maslovun bu şərhli alman riyaziyyatçısı və filosofu Q.

Frege'nin *anlam* ideyasına uygun gəlir. Q. Frege yazır: “işarələndəndən başqa, bunu işarənin mənası da adlandırılır, işarə ilə (ad, söz birləşməsi, yazılı işarə) bağlı bir nəsnə də var ki, mən bunu işarənin anlamı adlandırırım (Sinn des Zeichens). Həmin anlamda təmsil olunanın (əşya, predmet, hadisənin-F.V.) növü ifadə olunur” (Frege 2008: 24).

Mənanı predmet, əşya və hadisə adlandıran Q. Frege həmin o predmeti doğuran nəsnəni anlam adlandırır. O dəfələrlə bu fikrə qayıdır və öz anlamını həm söz, həm də cümlə təmsalında açıb göstərməyə çalışır. İnsan öz həmsöhbətilə ünsiyyətə girəndə həmişə bu anlamdan istifadə edir. Biz bilirik ki, /su/ deyəndə türk dillərini bilən hər kəs bu iki fonem ardıcılığının oyatdığı təəssüratı yaxşı anlayır. Adresatın /su/ istədiyini və ya kiməsə /su/ lazım olduğunu başa düşərək adresatın su qabını doldurub verərək /Al, bu suyu, iç// deməsi ünsiyyətin anlamını açıb göstərir. Bununla da adresant həmsöhbətinin cümləni başa düşəcəyinə qətiyyənlə şübhə etmir və ondan müvafiq reaksiyanı gözləyir. Adresat suyu içir və adresanta təşəkkür edir. Deməli, suyun bu cümlədəki mənası onun gerçəklik dəyərini və ya obyektiv dəyəri əks etdirməsidir. Əgər, bu ingilis və ya alman dilində deyilsə idi /Water/ və ya /Wasser/, təbii ki, bu dilləri bilməyənlərdə həmin sözlər heç bir anlama uyğun gəlmədiyindən mənasız bir səs obrazı təsiri bağışlayacaqdır, necə ki, biz /fne/ kimi fonem ardıcılığını sadəcə tələffüz etsək, bu üçfonemli uydurma “sözün” beynimizdə heç bir izi olmadığına görə hər hansı bir anlamı əks etdirə bilməyəcəkdir. Heyvanlar üzərində aparılan saysız-hesabsız təcrübələr də bu deyilənləri bir daha sübut edir. Beləliklə, *anlam* əvvəlki həyat təcrübəsindən hər hansı bir hadisə və predmetin yaddaşda buraxdığı izdir ki, həmin izin əsasında biz işarənin predmet mənasını başa düşür və onu açma bilir.

Q. Frege işarə haqqında danışarkən onun funksiyası və qavramı, habelə anlamı, mənası və məzmunu ilə bağlı çox dəyərli fikirlər söyləmiş və, demək olar ki, o, müasir dil fəlsəfəsinin əsasını qoymuşdur.¹¹

Biz yuxarıda adları çəkilən anlayışların və ya qavramların açıqlanması ilə bağlı olaraq Q. Frege'nin mövqeyini daha geniş şərh etmək istəyirik, çünki məhz bu alimin sayəsində dil fəlsəfəsi çox ciddi nailiyyətlər əldə edib. O yazır ki, 2+5-in və 3+4-ün cəmi eyni rəqəmi versələr də, tərkib etibarını fərqlidirlər, demək, işarə ilə işarələndənin əsasında forma ilə məzmun qarışdırılması durur. İşarələnmədə müxtəliflik işarələndənin müxtəlifliyini sübut etməyə əsas vermir. İşarə ilə anlam (*sinn*, *sence*, *смысл*) və ya məna bağlı olur. Anlam və məna olmadıqda nə işarədən, nə də onun tərifindən danışmaq olar. “2⁴=4²” və “4.4=4²” müxtəlif fikirləri ifadə edir və 2⁴-ü 4.4-lə əvəz edə bilərik, çünki hər iki işarə eyni məna daşıyır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, mənanın eyniliyi fikrin eyniliyi

1 Biz Q. Frege'nin konsepsiyasını trilogiyamızın 3-cü cildində açmağa çalışmışıq. Orada göstərmişik ki, onun ən böyük xidməti anlama referansı fərqləndirməkdən ibarətdir. Bax: F.Veysəlli Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. III. Bakı, 2009, s.162-168.

deyil. Biz /Axşam ulduzu dövr etmə vaxtı yerdən az uzaq olan planetdir// və / Səhər ulduzu dövr etmə vaxtına görə yerdən az uzaq olan planetdir// cümləsində fərqli fikir söyləmiş oluruq, çünki onların eyni olduğunu bilməyən üçün biri düz, o birisi isə səhv olacaq; ancaq hər iki cümlənin mənası eynidir, çünki yalnız eyni mənalı sözlərin yeri dəyişdirilmişdir, onlar eyni səma cisimlərinin adlarıdır.

Deməli, anlam və məna fərqləndirilməlidir. “ 2^4 ” və “ $4 \cdot 4$ ” eyni mənalıdır; yəni eyni sayın adlarıdır; ancaq onlar eyni anlama malik deyil; odur ki, “ $2^4=4^2$ ” və “ $4 \cdot 4=4^2$ ” eyni mənalıdır, lakin eyni anlamlı deyildir. Bu o deməkdir ki, onlar eyni fikrə malik deyildir.

Anlayış elə bir funksiyadır ki, onun dəyəri həmişə gerçəklik dəyəridir. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, $(x+1)^2=2(x+1)$ funksiyasının dəyəri həmişə gerçəklik dəyəridir. “Bərabərliklərin dildə forması təsdiq cümləsidir. Belə cümlə anlam kimi, bir fikirdir və ya fikir olmağa iddialıdır və bu fikirin ümumilikdə bir gerçəklik dəyəri var, o da cümlənin mənası kimi başa düşülməlidir, necə ki, $4 \cdot (2+2)$ ifadəsinin mənasıdır, necə ki, “İngiltərənin paytaxtı” ifadəsinin mənası Londondur. “Mən əvvəlkinə uyğun olaraq “x-ın paytaxtı”nı funksiyanın ifadəsi sayıram. Alman reyxi arqumentini götürsək onda Berlin funksiya dəyərini təşkil edəcəkdir” (Frege 2008: 13-14). /Sezar Qallıyanı fəth etdi// cümləsi iki hissəyə bölünür. /Sezar/ və /Qallıyanı zəbt etdi//. İkinci hissə birinci ilə tamamlanır, ad birinci yerdə işləyəndə bitmiş anlam (fikir) yaranır. İkinci hissəni Q. Frege funksiya, birincini isə arqument adlandırır.

Göründüyü kimi, Q. Frege artıq rəqəmlərdən yox, predmetlərdən danışır, özü də şəxs adlarına hər iki gerçəklik dəyəri daxil edilir. Daha sonra o, predmetləri funksiya dəyərləri kimi məhdudiyətsiz götürür.

/Azərbaycan Respublikasının paytaxtı// söyləməndə ifadə adla ifadə olunub və mənası predmetdir. Predmet funksiya olmayan hər şeydir, onun ifadəsi, deməli, özü ilə boş yer gətirmir. Təsdiq cümləsində boş yer yoxdur, ona görə də mənasını predmet kimi götürmək olar. Bu məna isə gerçəklik dəyəridir. Deməli, hər iki gerçəklik dəyərləri predmetdirlər.

Aydındır ki, işarə ilə (adla, söz birləşməsilə, şrift işarəsilə) işarələyəndən başqa (bunu işarənin mənası adlandırmaq olar), həm də Q. Frege işarə anlamının bağlılığını xüsusi vurğulayır, burada iştirak etmək, təmsilçilik var. **A**, **b**, **c** düz xətləri üçbucağın bucaqlarını birləşdirən kəsiklər kimi, **a** və **b** və **b** və **c** eyni mənalı kəsiklərdir, ancaq onların anlamı yoxdur. Deməli, /Səhər ulduzu/ və / Axşam ulduzu/ eyni mənalıdır, ancaq eyni anlamlı deyillər. Özü də Q. Frege işarə və ya ad deyəndə xüsusi adı təmsil edən və mənası müəyyən predmet olan hər hansı bir işarələməni (geniş mənada sözü) əsas götürür. Bir predmetin göstərilməsi müxtəlif sözlərlə və ya işarələrlə ola bilər. Bu cür bildirmə qısa şəkildə deyilsə xüsusi adla adlandırıla bilər.

Xüsusi adın anlamını dil bilən hər kəs bütövlükdə kifayət qədər aydın şəkilə dərk edir. Bununla da, mənə birtərəfli işıqlanmış olur. Mənanın hərtərəfli dərkinə isə hər verilmiş uyğun anlamdan onun müəyyənləşdirilə bilməsi də aiddir.

Bu isə heç vaxt olmur. İşarə ilə onun anlamı və mənası arasında ardıcıl bağlılıq ondan ibarətdir ki, işarəyə bir anlam və buna müəyyən bir mənə uyğun gəlsin, halbuki mənaya (predmetə) təkcə işarə daxil deyil. Eyni anlam müxtəlif dillərdə, həmçinin bir dildə müxtəlif ifadələrə malikdir. Hər ifadəyə müəyyən bir anlam gəlir, ancaq dillərdə bu həmişə olmur. Adətən, eyni söz eyni anlamı bildirir. Qrammatik cəhətdən düzgün düzəlmiş ifadə müəyyən adı bildirir, həmişə eyni anlamı bildirir. Ancaq bu o demək deyil ki, anlama da eyni mənə uyğun gəlir. “Yerdən ən uzaqda olan göy cismi” anlama malikdir, ancaq onların mənası vardır demək çox şübhəlidir. “Ən az konverqent sıra”-nın anlamı var, ancaq sübut edirlər ki, onun mənası yoxdur, çünki hər bir konverqent sıraya bir az kiçik, lakin həmişə konverqent olanını tapmaq mümkündür. Beləliklə, anlamı olmaq o demək deyil ki, tam əminliklə mənası olur. Adi situasiyada işlənən sözlər onların mənasıdır. Ola bilər ki, sözlərdən və onların anlamından danışılın. Bu o zaman olur ki, başqasının sözləri birbaşa danışıda işlənir (vasitəli nitqdə). Bu zaman sözlər başqasının sözləri kimi mənalandırılır, yalnız bundan sonra onların mənası yaranır. Bu zaman işarənin işarəsi olur. Yazıda belə sözləri dırnağa alırlar. Dırnaqda verilən söz adı mənə kimi qəbul edilə bilməz.

Biz “A” ifadəsinin anlamından danışırıqsa, onda belə deyə bilərik: “A ifadəsinin anlamı”. Vasitəsiz nitqdə anlamdan danışırıq, yəni başqasının nitqini deyirik. Sözlər vasitəsiz nitqdə (ungerade) vasitəsiz işlənir və ya vasitəsiz mənə olur. Beləliklə, Q. Freqe sözün adı mənasını vasitəsiz mənədən, adı anlamını vasitəsiz anlamdan fərqləndirir. Sözün vasitəsiz mənası (ungerade), deməli, onun adı anlamıdır. İşarə, anlam və mənə əlaqələrindən danışanda bu istisnayı həmişə göz önündə saxlamalıyıq.

Mənə və anlamdan təsəvvürü fərqləndirmək lazımdır. İşarənin mənası anlam baxımından dərk olunan əşyadırsa, onun haqqında təsəvvür anlam təəssüratlarından əldə edilən xatirələr, zahiri və daxili hərəkətlərindən meydana gələn obrazdır, şəkildir. *Anlam* təəssüratların və hərəkətlərin ruhda izi qalan şeylərdən ibarət təsəvvürlər və predmetlərdir. Eyni anlamda eyni təsəvvürlər eyni anlamlarla bağlı olur. Təsəvvür subyektivdir, iki adamın təsəvvürü eyni ola bilməz. Anlam çoxların ümumi sərvətidir, odur ki o, fərdin ruhunun bir hissəsi deyildir. İnsanlıq fikirlərin ümumi sərvətinə malikdir, onu nəsildən nəsilə ötürür, eyni sözlə biz bir cür, başqası ilə başqa cür anlam əlaqələndiririk. Ancaq fərq bağlılığın növündədir. Bu ikisinin də eyni anlamda olmasına mane olmur, amma eyni təsəvvür ola bilməz. Adın mənası onunla ifadə etdiyimiz predmetin özüdür, bu zaman təsəvvürümüz tam subyektivdir. *Onların ikisinin arasında anlam*

yerləşir, o nə təsəvvür kimi subyektivdir, nə də predmetin özüdür. Misal kimi Q. Freqe adamın aya binoklla baxmasını göstərir. Ayı mənə ilə müqayisə edir, o, müşahidənin obyektidir, müşahidə ayı real şəkil kimi binoklun daxilindəki linza ilə əks etdirir, bir də baxan ayı “Netzhautbild”lə öyrənir; onu anlama, bunu isə təsəvvürlə müqayisə edir. Binokldakı şəkil birtərəffidir, o, müşahidə yerindən asılıdır, ancaq obyektivdir, çünki bir neçə müşahidəçiyə xidmət edir. Elə ola bilər ki, o, hamının eyni vaxtda istifadə etdiyi şəkildə quraşdırılsın. Hər kəs burada öz şəklinə malik olacaq. Sözlərin müxtəlifliyi imkan verməz ki, həqiqətən üst-üstə düşmə olsun.

Deməli, sözlərin, ifadələrin müxtəlifliyinin 2 mərhələsini fərqləndirə bilərik:

a) birinci mərhələdə təsəvvürlərin sözlərlə bağlılığı olmaması ucbatından biri üçün fərq ola bilər, o birisi isə fərqi görməyə bilər. İlk mənbədən tərcümədə fərq birinci mərhələni aşmamalıdır. Mümkün fərqlərə poeziyanın anlama əlavə etdiyi incəliklər və çalarlıqlar aiddir. Bunlar obyektiv deyil, hər bir eşidən və oxuyan özü onu şairin və ya natiqin hərəkətindən tutmalıdır. Incəsənət insan təsəvvürünün qohumluğu olmadan mümkün olmazdı. Ancaq şairin niyyətlərinə uyğun olanı dəqiq üzə çıxartmaq olmaz.

b) ad (söz, işarə, işarə birləşməsi, ifadə) öz anlamını ifadə edir, öz mənasını bildirir. Biz aydan danışırıq, ancaq hardan bilirik ki, “ay” sözünün ümumiyyətlə mənası var? Biz burada “ay” təsəvvüründən danışmaq niyyətində deyilik və “ay” deyəndə heç anlama da kifayətlənmirik, əksinə biz müəyyən mənanın olmasından çıxış edirik. “Ay yerdən kiçikdir” cümləsində söhbət “ay” barədə təsəvvürdən gedir desək, bununla anlamı təhrif etmiş olarıq (verfehlen). Danışan belə istəsəydi deyərdi (Ay haqqında təsəvvürüm). Niyyətimizi bildirmək üçün onu işarənin mənasından danışmaqla əsaslandırırıq.

2. Cümlə-söyləm kontekstində işarə, mənə, anlam və məzmun bağlılıqları

Biz yuxarıda anlam və mənanı ad olaraq adlandırdığımız *söz, ifadə* və *işarə* zəminində nəzərdən keçirdik. İndi isə cümlənin anlamına və mənasına nəzər salaq. Dilçilik ədəbiyyatında cümləni bitmiş bir fikir bildirən sintaktik vahid kimi müəyyənəşdirirlər.²² Bu təriflə razılaşımaq və razılaşmamaq məsələsi başqa bir elmi söhbətin mövzudur. Burada isə biz sözügedən məsələyə dair Q. Fregenin fəlsəfi mövqeyini daha geniş bir şəkildə şərh etmək istərdik. O,

22 Cümlənin müasir dilçilikdəki mövcud təriflərinin tənqidi təhlilinə bizim trilogiyamızın ikinci cildində, habelə bizim aspirantımız L. Nəbiyevanın dissertasiya və çap olunmuş məqalələrində geniş yer verildiyindən burada onları təkrar etmək istəmirik. Bax: F.Y.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica (morfemika, sintaqmatika), II, Bakı, 2008, s.111-260; L.Nəbiyeva. Cümlənin dilçilikdə tərifinə dair. “Filologiya məsələləri”, Bakı, 2008, s.14-19.

fikir deyəndə düşüncəni subyektin fəaliyyəti kimi deyil, onun çoxları üçün ümumi sərvət olmağa qabil obyektiv məzmununu başa düşür (Frege 2008: 30). “Fikir həmin cümlənin anlamı və ya mənasıdır mı?” sualına filosof belə cavab verir: fərz edək ki, cümlənin mənası var. Həmin cümlədə bir sözü eyni mənalı, ancaq başqa anlamlı sözlə əvəz etsək, onda bu, cümlənin mənasına təsir göstərməyəcək. Ancaq burada fikir dəyişir. Məsələn, /Səhər ulduzu günəşin işıqlandırdığı cisimdir// cümləsindəki fikir /Axşam ulduzu günəşin işıqlandırdığı cisimdir// cümləsində ifadə olunan fikirdən fərqlidir. Onların eyni olduğunu bilməyənlər bir fikri düz, o birisini isə səhv hesab edəcəkdir. Fikir cümlənin mənası ola bilməz, ona daha çox anlam deyə bilərik. Bəs mənə necə izah oluna bilər? Bəlkə, cümlənin yalnız anlamı var, mənası olmur? Bu cür hallara rast gəlmək olur, cümlələrin və ya onların hissələrinin anlamı olur, ancaq mənası olmur. Mənasız sözlərdən ibarət cümlələr bu tiptəndir. /Əhməd dərin yuxuda ikən itakada sahilə atıldı// cümləsinin anlamı var. /Əhməd/ sözünün mənası varmı? Cümlənin də mənası varmı? Şübhəlidir. Ancaq kimsə cümlənin düz və ya səhv olduğunu qəbul edərsə, deməli, Əhmədin də həm anlamı, həm də mənası olmalıdır. Çünki bu adın mənasına predikat tanınır, ya da tanınmır. Mənanı qəbul etməyən predikatı nə qəbul, nə də rədd edə bilər. Adın mənası artıq görünəndə, onun anlamını qəbul etmək olar, əgər fikri qəbul ediriksə, söhbət cümlənin anlamından, fikirdən gedirsə, onda cümlə hissələrinin və cümlənin gerçəklik dəyəri mənasız olardı. Məna üçün bütövün anlamı nəzərə alınmalıdır, hissəsinin mənası yox. Fikir isə eynidir, /Əhməd/ adının mənası olsa da, olmasa da. Fikir o zaman dəyərini itirir ki, cümlənin mənası olmur. Biz təkcə anlamı yox, həm də mənanı axtarıyıq ki, onun həqiqət dəyəri olsun. Həqiqəti axtarmaq hər yerdə anlamdan mənaya sövq edir.

Bir gerçəklik dəyərinə əsaslanaraq cümlənin mənasını o zaman tapırıq ki, onun hissələrinin mənası olsun.

Deməli, cümlənin gerçəklik dəyəri onun mənası kimi qəbul edilməlidir. “Mən cümlənin o vəziyyətini başa düşürəm ki, o ya düzdür, ya da səhvdir. Başqa gerçəklik dəyərləri yoxdur” (Frege 2008:30).

Hər bir təsdiq cümləsində o zaman sözlərin mənasından söhbət gedir ki, o xüsusi ad olsun, özü də onun mənası əgər varsa, ya düz, ya da səhv olur. Bu iki predmeti hamı qəbul edir.

Aydın ki, hökmdə (bunu Q. Frege gerçəkliyin tanınması, dərki kimi başa düşür- F.V.) fikirlər mərhələsindən mənalar mərhələsinə doğru (obyektiv gerçəkliyə doğru) bir addım atılır.

Q. Frege fikrin gerçəkliyə münasibətini anlamın mənaya olan münasibəti kimi yox, propozisiyanın predikata münasibəti kimi açmağa çalışır. Deməli, fikrin gerçəkliyə olan münasibətini subyektin predikata olan münasibətilə

müqayisə etmək olmaz. Subyekt və predikat məntiqi anlamda fikrin hissələridir. Onlar idrak üçün eyni mərhələdə durur. Gerçəklik dəyəri fikrin bir hissəsi ola bilməz, necə ki, deyək ki, günəş deyəndə anlamı deyil, predmeti ifadə edirik.

Cümlənin mənası onun gerçəklik dəyəridir. Cümlə hissəsi eyni mənalı, ancaq başqa anlamlı ifadə ilə əvəz oluna bilər. Bu həqiqətdə belə də olur. Gerçəklik dəyərinə xas olan hər bir anlam xüsusi şəkildə parçalanmaya uyğun gələrdi. Cümlənin bütövünün və ya hissəsinin münasibətini Q. Frege onun mənası üzərinə keçirir. Bu zaman o, sözün mənasını əgər sözün özü cümlənin bir hissəsidirsə cümlə mənasının hissəsi adlandırır.

Cümlədə gerçəklik dəyəri bir ifadəni eyni mənalı başqası ilə əvəzləyəndə toxunulmaz qalır. Ancaq o ifadə özü cümlədirmi? Cümlə vasitəli nitqdə cümlə, vasitəsizdə isə fikir deməkdir.

Budaq cümlələr tabeli mürəkkəb cümlənin bir hissəsi kimi çıxış edir, məntiqi baxımdan eynilə cümlə özü də baş cümlə olur. Ancaq budaq cümlələrin mənası həqiqət dəyəridirmi? Bu mübahisəlidir. Vasitəsiz nitqdə biz bunun əksini görürük. Qrammatiklər budaq cümlələri cümlə hissələri kimi götürürlər və onları mübtədə, xəbər, zərf cümlələri kimi təsnif edirlər.

Buradan belə nəticə çıxırsa bilək ki, budaq cümlənin mənası gerçəklik dəyəri olmayıb, eynilə korrelyatın və ya qəlib sözün mənasıdır, yəni cümlənin bir hissəsinin mənasıdır, o hissənin ki, anlam kimi heç bir fikir deyil, yalnız onun bir hissəsidir. Əlbəttə, bunu qrammatiklərin öhdəsinə buraxan Q. Frege elə halları öyrənir ki, budaq cümlənin anlamı, yuxarıda deyildiyi kimi, müstəqil fikir olmasın.

Komponentləri bir-birinə “ki” bağlayıcısı ilə bağlanan cümlələrə məntiqi baxımdan vasitəsiz nitq aiddir, çünki onlarda sözlər vasitəsiz mənaya malikdir, yəni öz anlamları ilə üst-üstə düşür. Bu halda budaq cümlə mənə kimi fikirdir, gerçəklik dəyəri deyildir.

Anlam özü fikir deyildir, ancaq sözlərin anlamı fikirdir ki, bütöv tabeli cümlə ifadə olunan fikrin bir qismidir, parçasıdır.

Budaq cümlənin mənasının əslən fikir olması hallarını ondan görmək olar ki, bütövün gerçəkliyi baxımından onda fikrin gerçək və ya səhv olmasının fərqi yoxdur.

Fikrini sübut etmək üçün Q. Frege belə misallar gətirir: /Kopernik inanırdı ki, planetlər çevrəvari hərəkət edirlər// və /Kopernik inanırdı ki, günəşin işıq saçması yerin hərəkətilə baş tutur// ifadə olunan fikir həmin cümlələrin gerçəklik dəyəridir. Bu misallarda mənaya xələl gətirmədən bir budaq cümləni o biri ilə əvəz etmək olar.

Baş cümlə budaq cümlə ilə birgə anlam kimi yalnız bir fikrə malikdir və

bütövün gerçəkliyi budaq cümlənin nə həqiqətini, nə də yalanını ehtiva edir. Belə hallarda budaq cümlədə ifadəni adətən eyni mənası olan ifadə ilə əvəz etmək olmaz, yalnız onunla əvəz etmək olar ki, o, vasitəsiz mənaya, yəni həmin adi anlama malik olsun.

Əgər kimsə nəticə çıxartmaq istəsə ki, cümlənin mənası onun gerçəklik dəyəri deyildir, çünki onu eyni gerçəklik dəyəri olan başqası ilə hər yerdə əvəz etmək mümkündür, o çox şeyi sübut etmiş olardı.

Eynilə təsdiq etmək olar ki, “səhər ulduzu” birləşməsinin mənası *Venus* deyil; çünki hər yerdə *Venus* əvəzinə “səhər ulduzu” demək olmaz. Əgər bu birləşmənin vasitəsiz mənası varsa, onda tam haqla demək olar ki, cümlənin mənası heç də həmişə gerçəklik dəyəri bildirmir, “Səhər ulduzu” həmişə *Venus* demək deyil.

/Kolumb yerin dairəvi olmasından nəticə çıxartdı ki, o, Qərbə gedəndə Hindistana çata bilər// cümləsinin hissələri iki fikir bildirir: yer dairəvidir və Kolumb Qərbə gedəndə Hindistana çata bilər. Burada birinci ikinci üçün əsas verən inamdır. Yerin dairəvi olub-olmaması və Kolumbun Qərbə gedərkən həqiqətən Hindistana çatıb-çatmaması bizim cümlənin gerçəkliyi üçün əhəmiyyətsizdir. Ancaq yeri “ay tərəfindən işıqlanan, əhatə oxunun 4 hissəsindən böyük olan planet”-lə əvəz edə bilərik. Burada da sözün vasitəsiz mənası ortaya çıxır.

Zərflik budaq cümlələri də bu cürdür, çünki məqsəd fikirdir, ona görə də vasitəsiz mənə “əmr etmək”, “xahiş etmək”, “qadağan etmək” və s. kimi fellər olan cümlələrin mənası yoxdur, anlamı var. Onlarda sözlər vasitəsiz mənaya malik olur. Belə bir cümlənin mənası gerçəklik dəyəri deyil, əmrdir, xahişdir. Arzu forması ilə işlənən bütün cümlələr belədir. /O adam ki, planetlərin hərəkətlərinin elliptik formasını etmişdi, yoxsulluq içində öldü// cümləsində budaq cümlə anlam kimi fikir bildirsəydi, onu baş cümlə ilə də ifadə etmək olardı.

Amma bu mümkün deyil, çünki qrammatik mübtəda /o adam ki,/ -nin müstəqil anlamı yoxdur, o ancaq /yoxsulluq içində öldüə/ münasibətdə üzə çıxır. Buradan da budaq cümlənin anlamının müstəqil fikir bildirməməsi hasil olur, çünki onun gerçəklik dəyəri yoxdur. Gerçəklik dəyəri olmayan həmin tipdəki sintaktik konstruksiyalar türkoloji dilçilik ədəbiyyatında predikativ təyinli budaq cümlələr olaraq təsvir olunur (Musayev 2011: 52-158). Burada sözügedən sintaktik konstruksiyaların yer aldığı mürəkkəb cümlələri Azərbaycan bədii mətnində və bütövlükdə diskursda üslubi-sintaktik normalar və üslubi-sintaktik variantlar olaraq fərqləndirə bilməsi isə bir tərəfdən müdrik xalq təhkiyəsinin, digər tərəfdən isə yazıçı təxəyyülü və poetik ifadə gücünün bir nəticəsi olaraq dəyərləndirilə bilər. Bunu yuxarıda M. M. Musayevin adı çəkilən kitabından

gətirilən uyğun örnəklər də sübut edir. Məsələn: Ruhum ki, *bədənədir*; sənindir, hər nəş'ə ki *bəndədir*, sənindir (Füzuli); Bir ürək ki, döndü, **ona** siz neyləyə bilərsiniz; Bir adam ki, yaxşılıq qanmayacaq, yoldaşın qədrini bilməyəcək, mənə lazım deyil (M. İbrahimov. Böyük dayaq); Ancaq o adamların ki, ürəkləri ayrı-ayrıdır, elə özləri gec-tez ayrılırlar (İ. Hüseynov. Dan ulduzu). Göründüyü kimi, burada predikativ təyinli asılı komponentin yer aldığı mürəkkəb cümlənin bir üslubi-sintaktik norma və ya üslubi-sintaktik variant olaraq subordinativ-sintaktik quruluşlu modeli və mənaca təyin etmə növü çox vaxt budaq cümlənin baş cümlədəki əvəzliliklə (bir çox halda da fakültativ olaraq) ifadə olunan korrelyatını tamamlaması ilə müəyyənləşir.

“Xalqın iradəsi” kimi demaqogiyanın da heç bir mənası yoxdur. Bunu hər kəs bir cür yoza bilər. Bu ifadədə fikrin gerçəkliyi çox nisbidir. Biri seçkini saxtalaşdırır və çıxıb deyir ki, xalqın iradəsi qalib gəldi. Digər biri həmin şeyi özü haqqında söyləyir.

Bu xüsusi ad (Eigenname) fikrin bir hissəsi olmaqla gerçəklik dəyərində mənə kimi götürülə bilməz, anlam kimi o, fikrin bir hissəsi olar. Burada müstəqil subyekt yoxdur və elə buna görə də budaq cümlənin anlamını müstəqil baş cümlədə vermək imkanı olmur.

Yer, zaman və məkan anlayışları məntiqi baxımdan predmetlərdir, onların köməyiylə konkret yer, zaman və məkan ifadə etmək olur. Budaq cümlənin anlamını baş cümlədə vermək olmur, çünki yer və ya məkan müəyyən deyil, onlar nisbi əvəzliliklə və ya korrelyatla ifadə olunur.

/Nizami ehtiyacdan öldü// cümləsində ad nəşə bildirir, bu o deməkdir ki, yəni Nizami adı nəşə bildirir. /Nizami ehtiyac içində öldü// -nün anlamında /Nizami/ adı nəşə bildirir, ancaq onda ehtiva olunmur. Belə olmasaydı, onun inkişaf forması mümkün olmazdı: /Nizami ehtiyac içində ölmədi//.

Şərt budaq cümləsi də ayrılıqda anlam kimi tam fikir bildirmir, ancaq baş cümlə ilə birlikdə fikir ifadə edir, özü də tam fikir, onun hissələri isə artıq fikir ifadə etmir.

/Napoleon sağ cinahdan təhlükəni hiss edib, dəstəsini düşmənin üstünə özü yönəltdi//. Burada iki fikir var:

- 1) /Napoleon sağ cinahdan təhlükəni hiss etdi/
- 2) /Napoleon dəstəsini düşmənin üstünə özü apardı//

Alman dilində sözügedən tərkibli sadə geniş cümlə tabeli mürəkkəb cümlə kimi işlənir: /Napoleon, der die Gefahr für seine rechte Flanke erkannte, führte selbst seine Garden gegen die feindliche Stellung//. Çünki hər ikisində mübtədə və xəbər ayrıca ifadə olunub. Onlardan biri yanlış olsa, eyni zamanda

ikinci də yanlış olar. Burada o haldır ki, budaq cümlə özü anlam kimi tam fikir bildirir (ona vaxt və zaman bildirən sözlər əlavə etsək). Budaq cümlənin mənası gerçəklik dəyərinə uyğundur. Burada bütövün mənasına xələl gətirmədən onu eyni gerçəklik dəyəri olan bir cümlə ilə əvəz edə bilərik. Ancaq unutmamalıyıq ki, onun mübtədası qrammatik cəhətdən /Napoleon/ olan cümlə ilə əvəz edilə bilər. Onu biz /və/ ilə də əvəz etməklə düzəldə bilərik. Azərbaycan dilində bu, məhz hər iki anlam bildirən bir cümlə ilə ifadə olunub, çünki cümlədə bir mübtədə və feli bağlama tərkibi olmaqla bir xəbər vardır. Napoleon təhlükədən qabaq qərar qəbul etsəydi, bu artıq cümləmizin bir hissəsinin anlamına uyğun olmazdı.

Aşağıdakı hallarda tamam başqa fikirlər ifadə olunardı.

/Napoleon sağ cinah üçün təhlükəni duydu/ və /Napoleonun artıq 45 yaşındadır//. Bunlar artıq tam başqa gerçəklik dəyərləridir.

/Əhməd/ fikirləşirdi ki, maşını qaytarsa yaxşı olar//.

Burada budaq cümlədəki sözlər vasitəsiz mənaya malikdir. Ancaq /Maşının qaytarılması Əhməd üçün yaxşıdır// cümləsində adi məna ifadə olunub.

Deməli, budaq cümlədən fərqli olaraq ikincidə gerçəklik dəyəri ifadə olunub. Ancaq bu gerçəklik dəyəri budaq cümlənin mənası deyil, ona görə də onu başqası ilə əvəz edə bilmərik.

/Buz spesifik olaraq sudan yüngül olduğundan suda batmır//

Almanca bu belədir: /Weil das Eis spezifisch leichter ist, so schwimmt es auf dem Wasser// cümləsi alman dilində fikir doğurur:

1. /Das Eis ist spezifisch leichter als Wasser//

2. /Wenn etwas spezifisch leichter als Wasser ist, so schwimmt es auf dem Wasser//

3. /Das Eis schwimmt auf dem Wasser//

Burada nə birinci, nə ikinci, nə üçüncü, nə də 2-ci və 3-cü birlikdə cümlənin anlamını vermir. Ancaq: /Weil das Eis spezifisch leichter als Wasser ist// budaq cümləsində 1-ci fikir, həm də ikinci cümləmizin bir hissəsi ifadə olunub. Ona görə də budaq cümləni eyni gerçəklik dəyərli başqa birisilə əvəz edə bilmərik, çünki bu zaman bizim fikir dəyişərdi.

Beləliklə Q.Freqenin fəlsəfi konsepsiyasının təhlili bu nəticəyə gəlməyə imkan verir:

1. Budaq cümlə fikrin bir hissəsi olduqda o, heç bir gerçəklik dəyəri bildirmir.

2. Budaq cümlə gerçəklik dəyəri bildirirsə, bununla məhdudlaşmır, onun anlamı bir fikirdən başqa digər fikrin bir hissəsini əhatə edir.

Birinci sözüün vasitəsiz mənasında, ikinci isə xüsusi ad olmaq əvəzinə cümlənin bir hissəsini qeyri-müəyyən şəkildə ifadə edir.

İkinci halda budaq cümlə ikiqat götürülür, bir dəfə öz adi mənasında, ikinci dəfə vasitəsiz mənada; və ya o, budaq cümlənin bir hissəsinin anlamı kimi eyni zamanda başqa fikrin tərkib hissəsi olur və budaq cümlədə ifadə olunan fikirlə birlikdə baş və budaq cümlənin anlamını əmələ gətirir. Budaq cümlə eyni gerçəklik dəyəri olan başqası ilə əvəz oluna bilmirsə, bu bizim aşağıdakı fikrimizin əksinə ola bilməz: cümlənin gerçəklik dəyəri onun mənasını bildirir, anlamı isə fikirdir.

“**a=a**” və “**a=b**”-nin idrak dəyəri müxtəlifdirsə, bu o deməkdir ki, cümlənin anlamı idrak dəyəri üçün onun mənasından az əhəmiyyətli deyil, bu da onun gerçəklik dəyəridir. Əgər “**a=b**”-dirsə, onda **b**-nin mənası **a**-ya bərabərdir, “**a=b**”-nin gerçəklik dəyəri “**a=a**”-dır. Buna baxmayaraq “**b**”-nin anlamı “**a**”-nın anlamından fərqli ola bilər və eynilə “**a=b**”də ifadə olunan fikir “**a=a**”-da ifadə olunan fikirdən fərqli ola bilər, onda hər iki cümlə eyni idrak dəyərinə malik olmayacaq. Əgər “hökm” deyəndə fikirdən onun gerçəklik dəyərinə tərəqqi başa düşürüksə, deməli, hökmlər də müxtəlifdir – deyər Q.Frege öz mülahizələrini tamamlayır (Frege 2008).

Nəticə

Bu gün pozitiv elmlərin müasir inkişaf mərhələsində dil və dilçilik fəlsəfəsinin ayrılan və örtüşən özəllikləri dilin semiotik və semasioloji yaruslarından hər birinin konseptual və kateqorial olaraq dərk olunmasına əsasən öyrənilir. Belə ki, sadəcə dilçilikdə deyil, bütövlükdə elmşünaslıqda indiyə qədər bir-biri ilə qarışdırılan və bəziləri də çox vaxt sinonim ifadələr olaraq qəbul edilən “*işarə, anlam, məna və məzmun*” kimi sözlərin semantik sahələri indi artıq fərqli konseptual anlayışları və kateqoriyaları bildirən qavramlar və ya konseptlər olaraq dəyərləndirilir. Alman riyaziyyatçısı və filosofu Q. Fregeyin **anlam** və **məna** anlayışlarını həm söz-ifadə, həm də cümlə-söyləm kontekstlərində açıqlaması, onların funksiyasını və gerçəklik dəyərini müəyyənləşdirməsi bu baxımdan diqqəti çəkir. Beləliklə, 2000-ci illər elmşünaslığında dilçiliyin semiotikanın bir sahəsi kimi fərqləndirilməsi işi getdikcə sürətlənir, dilçilik fəlsəfəsinin ayrı-ayrı konkret metodları müəyyənləşdirilir, bununla da dil işarələri və digər hər cür semiotik işarələr qarşılıqlı olaraq bir yerdə araşdırılır.

Ədəbiyyat

- FREGE G. (2008), *Über Zeichen, Funktion, Begriff und Bedeutung. Fünf logische Studien.* Göttingen.
- KATZ J.J. (1971), *Philosophie der Sprache.* Frankfurt am Main.
- МАСЛЮБ Ю. С. (1967), *Знаковая теория языка. “Вопросы общего языкознания”.* Л., 1967.
- MUSAYEV M. M. (2011), *Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi,* Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Dərs vəsaiti, Bakı, Mütərcim, “Kitab aləmi”, 401 s.
- NƏBİYEVA L. (2008), *Cümlənin dilçilikdə tərifinə dair.* “Filologiya məsələləri”, Bakı.
- SAUSSURE F.de. (1967), *Grundlagen der allgemeinen Sprachwissenschaft.* Berlin.
- SEARL J. (1983), *Sprechakte. Ein sprachphilosophischer Essay.* Frankfurt am Main.
- VEYSƏLLİ V. Y. (2005), *Struktur dilçiliyinin əsasları,* Dərs vəsaiti, I, *STUDIA PHILOLOGICA,* Bakı, Təhsil, NPM, 344 s;
- VEYSƏLLİ V. Y. (2008), *STUDIA PHILOLOGICA II,* Dərs vəsaiti, *Morfemika, Sintaqmatika,* Bakı, Mütərcim, 307 s;
- VEYSƏLLİ V. Y. (2009), *STUDIA PHILOLOGICA III, Semantika və Praqmatika,* Dərs vəsaiti, Bakı, Mütərcim, 266 s.
- VEYSƏLLİ V. Y. (2010), *Semiotika,* *STUDIA PHILOLOGICA IV,* Bakı, Mütərcim, 334 s.